

ÓSKAR HALLDÓRSSON

SÖGUSAMÚÐ OG STÉTTIR

ÍSLENDINGASÖGUR eru félagslegar bókmenntir, þar eð þær fjalla um margvísleg samskipti mjög margra manna. Þótt kjarni þeirra séu deilur einstaklinga, eigast aðiljar sjaldan einir við, sumpart af því, að þeir leita sér fulltingis annarra, sumpart af hinu, að réttarsamfélag grípur í taumana. Leiðir af þessu, að oft verða margir við málið riðnir, áður en því er lokið, svo að sögurnar verða breiðar og spanna í heild allar stéttir hins forna þjóðveldis; fyrir kraft þeirra hefur mynd þess, rétt eða röng, orðið lifandi.

Þrátt fyrir þetta er félagshyggja fremur takmörkuð í sögunum, en einstaklingshyggja að sama skapi ríkjandi. Og fjarri fer, að þær séu hlutlausar skýrslur um bardaga og málaferli. Listareðli sagnanna krefst stílfærslu, sem ekki kemst af án andstæðna, en þær koma ekki hvað síst fram í höfundarafstöðu, þ. e. samúð með sumum deiluaðiljum, en andúð á öðrum. Í mannlýsingunum koma því fram bæði bjartir og dökkir litir, þótt margir séu blandaðir.

Orsakir höfundarafstöðunnar eru fleiri og flóknari en svo, að þeim verði gerð skil í stuttu erindi sem þessu. Hér verður aðeins reynt að athuga, hvort sögusamúðin — og andúðin — eru að meira eða minna leyti stéttbundin fyrirbæri eða eiga sér aðrar forsendur. En jafnvel þótt efnið sé takmarkað með þessum hætti, er könnun mín engan veginn tæmandi, heldur byggð á nokkrum sögum, eins og síðar kemur í ljós.

Áður en ég vík að sögunum sjálfum, vil ég drepa á tvær skoðanir á þessu efni, sem nýlega hafa komið fram. Árið 1970 birti Lars Lönnroth grein í Bonniers litterära magasin, þar sem hann fullyrðir, að sögurnar séu yfirstéttarbókmenntir, 'dikt í överklassens tjänst', og þjóni þeim tilgangi að varpa ljóma á höfðingjastéttina.¹ Og hann legg-

¹ Indoktrinering i den isländska sagan. BLM nr. 10 1970.

ur megináherslu á innrætingu sagnanna í þessu skyni. Þess sé gætt að skapa samúð með þeim, sem betur mega, en um hina sé að sama skapi lítið skeytt. Um afstöðu sagnanna til utangarðsmanna í samfélaginu farast Lönnroth svo orð: 'Någon sympati med den alienerade outsidersn skall man inte vänta sig att finna i sagornas värld.'

Í annan stað hefur Bjarni Einarsson leitt rök að jafnréttishugsjón í sögunum og bent á, að enda þótt þær fjalli um ójöfnuð, búi að baki hugsjónin um jafnan rétt allra frjálsra manna. Þessa réttar varð að reka, ef á hann var gengið. Bjarni telur, að þessi grundvallarhugmynd um jafnrétti eigi rætur í þeirri þjóðfélagsgerð, sem þróaðist hér í öndverðu, og hafi hún lifað fram á daga sagnaritaranna þrátt fyrir eflingu innlends höfðingjavalds og áhrif frá ólíkum þjóðfélagshugmyndum meginlandsins. Í jafnréttisákvæðum laganna hafi falist fornnorræn manngildishugsjón, sem veitti einstaklingnum, þótt smár væri, nokkra uppreisn.²

Hið forna lagaákvæði um jafnan bótarétt náði reyndar ekki til þræla og gat því ekki stuðlað að jafnréttisafstöðu til þeirra. Þrælar voru þó ekki með öllu réttlausir. Þeim var leyft að eiga nokkra eign; þeir áttu rétt til bóta fyrir sumar misgerðir, t. d. högg, er olli lýti; þeir máttu stofna til hjúskapar, og væri gengið á rétt kvenna þeirra, þótt ambáttir væru, áttu þeir rétt til hefnda. En þrátt fyrir þetta sýna sögurnar allglögg stéttaskil milli þræla og frjálsra manna, þegar undan er skilið vinnu- og göngufólk. Sögurnar eru aristókratískar í þeim skilningi, að líf hinna lægstu stétta er aldrei uppistaðan, heldur er höfuðefni hverrar sögu atburðir úr lífi frjálsra manna, einkum höfðingja og vel stæðra bænda. Hæpið væri þó að álykta, að þetta stafaði af stéttarvitund sagnaritaranna einni saman. Eftirlætisviðfangsefni þeirra voru meiri háttar öldur, sem risið höfðu í þjóðlífi sögualdar, en slíkur órói gat síður staðið af smælingjum en höfðingjum, og ættu smælingjar í hlut, hlaut fyrr eða síðar að koma til kasta höfðingja að koma á sáttum eða standa fyrir málaferlum.

En þó að réttur allra frjálsra manna væri jafn samkvæmt lögum, hefur gæsla hans gengið misjafnlega, þar sem allsherjar framkvæmdarvald skorti, en var í reynd ásamt dómsvaldi í höndum höfðingjanna. Og réttarskerðingu fylgdi vansæmd og óvirðing. Íslendingasögur eru fullar af manngreinaráliti, sem vitnar um raunverulega stéttaskiptingu

² Öprentaður fyrirlestur fluttur í Odense í apríl 1973.

frjálsra manna. Við stofnun hjúskapar fer oft og tíðum fram eins konar mat á þjóðfélagsstöðu manna og persónulegum verðleikum; getið er um mannvirðingar, ætterni og auð. Í veislum er mönnum raðað eftir mannvirðingum, og ákvarðanir um bætur fyrir víg eða miska fara mjög eftir þjóðfélagsstöðu. Sturlunga saga, sem sýnir þessa stéttagreiningu enn skýrar, er til vitnis um, að í þessum efnum spegla sögurnar þjóðfélagið.

Þrátt fyrir mannfjölda í flestum Íslendingasögum eru menn að jafnaði nafngreindir, oft einnig sögð á þeim nokkur deili og lýsing sniðin eftir þörfum frásagnar. Þetta nær einnig til hinna lægstu stétta. At-
hyglisvert er, að menn ræðast einatt við sem jafningjar, jafnvel þræll eða vinnuhjú getur svarað höfðingja fullum hálsi og orkað á atferli hans.

Í miðaldabókmenntum meginlandsins opnast annar heimur. Átökin eru stærri, stórstyrjaldir og landvinningar, útópísk ævintýri. Öll stéttamörk eru skarpari. Í riddarasögum eru annars vegar idealiseraðir höfðingjar og hefðarfrúr, þar sem aldrei sést kartnöggl á fingri, en umhverfis er einkennalaus og nafnlaus skari. Þótt stéttaskipting sé greinileg í Íslendingasögum, er hún gerólk þeirri, sem hér um ræðir. Samt er þar fjöldi einstaklinga, sem höfundar sagnanna taka litla afstöðu til. Hér er um að ræða fólk, sem kemur lítið við sögu eða tekur ekki frásagnarverða afstöðu sjálft. Verður að minnast þeirrar meginreglu sagnanna að takmarka lýsingar við þarfir aðalfrásagnar, svo að af þessu verður lítil ályktun dregin um sögusamúð eða andúð. Hin hlutlæga stíl Stefna og hófstilling hinna fornu sagnameistara blandar einnig oft sögusamúðina og dregur fram mismunandi sjónarmið. Hetjan, sem alltaf á einhverja samúð lesandans, er síður en svo flekklaus (Egill, Gunnlaugur ormstunga, Kjartan Ólafsson, Grettir), og á sama hátt má mjög oft finna eitthvað, sem bætir hlut þeirra, sem sagan er andvíg (Hildiríðarsynir í Eglu, Hrappur og Mörður í Njálu). En því meir sem höfundur vikir frá hlutlægni til huglægni í túlkun sinni, þeim mun auðgreindari er að jafnaði sögusamúð hans.

Hér á eftir mun ég nú í nokkrum orðum vika að þeim frásagnar-einkennum, sem ég hef aðallega haft til marks um sögusamúð.

Í fyrsta lagi skal nefna kynningu eða frumlýsingu persónunnar. Hér er hlutlægnisreglan iðulega brotin og höfundur leggur huglægt mat eða dóm á söguhetju sína. Lýsing Njáls er á þessa lund:

Hann var vel auðigr at fé ok vænn at álitu, en sá hlutr var á ráði hans, at honum óx eigi skegg. Hann var lögmaðr svá mikill, at engi fannsk hans jafningi, vitr var hann ok forspár, heilráðr ok góðgjarn, ok varð allt at ráði, þat er hann réð mǫnnum, hǫgværr ok drenglyndr, langsfynn ok langmínnigr; hann leysti hvers manns vandræði, er á hans fund kom.³

Annarri sögupersónu sinni lýsir Njáluhöfundur svo:

Skammkell hét maðr; hann bjó at Hofi øðru; hann átti vel fé. Hann var ilgjarn ok lyginn, ódæll ok illr viðreignar. Hann var vinr Otkels.⁴

Stundum áréttar höfundur mat sitt síðar, annaðhvort með eigin orðum eins og í upphafi eða hann skírskotar til almenningsálits. Ákveðin innræting felst einnig í orðum einnar sögupersónu um aðra. Þannig lætur Njáluhöfundur Gissur hvíta staðfesta einkunn Skammkels: ' . . . en þó hefi ek þik sét illmannligstan mann, ok eigi deilir litr kosti, ef þú gefsk vel.'⁵

Í öðru lagi skiptir sjónarhorn frásagnarinnar (point of view) meginmáli fyrir samúð sögunnar. Lesandi fær samúð að öllum jafnaði með persónu, ef hann kynnist málefnum frá sjónarhóli hennar, fylgist með henni og heyrir hana túlka málstað sinn. Hér má ekki gleyma þeirri tilfinningatjáningu, sem felst í vísun.

Í þriðja lagi má greina samúðina af inntaki sögunnar í heild, þegar tekin hafa verið til athugunar hin margvíslegu atvik og samspil þeirra. Höfuðmáli skiptir aðstaða persónunnar, valkostir hennar og loks breytni.

Þessi stutta greinargerð verður að nægja hér, en í annan stað beinist könnun mín að þjóðfélagsstöðu persóna, einkum aðalpersóna í nokkrum sögum. Jafnframt verður að hyggja að ætterni og efnahag. Þá verður ekki hjá því komist að taka mið af þeim siðferðisboðskap, sem lesa má út úr sögunum, og loks verður að hafa í huga íslenskt þjóðfélag og menning, eftir því sem um er kunnugt bæði frá þjóðveldisöld og ritunartíma sagnanna.

Eins og ég vék að áðan, kemur afstaða höfunda misjafnlega ljóst fram í sögunum. Greinilegt höfðingjaviðhorf verður ríkjandi í sögum, sem fylgja sömu höfðingjaætt í marga liðu (Vatnsdæla saga, Egils saga, Laxdæla saga). En annars er ætlun mín að ræða um tvær ólíkar

³ Brennu-Njáls saga. Íslensk fornrit XII, bls. 57.

⁴ Sama, bls. 120.

⁵ Sama, bls. 129.

gerðir sagna, sem sýna að sögusamúðin er af mismunandi toga spunnin.

Í sumum sögum er líkast því sem höfundur horfi yfir sögusviðið úr svo mikilli hæð, að hann fær áþekka sýn til allra deiluaðilja. Hann virðist meta atferli hvers og eins af hlutlægni og skýrir það án verulegrar ástríðu eða tilfinningasemi. Í þessum sögum kemur fram félagslegt raunsæi og skilningur á vanda höfðingjans, þótt hann þurfi ekki að eiga óskoraða samúð lesanda. Af þessu tagi eru Eyrbyggja, Hrafnkels saga og Bandamanna saga þrátt fyrir margháttaða sérstöðu hinnar síðastnefndu. Þessar sögur sýna mætur á 'ráðagerðarmanninum' og hann er hinn sterki í þeim öllum (Snorri goði, Hrafnkell Freysgoði, Þorgeir Þjóstarsson, Ófeigur Skíðason). Hitt er annað mál, að höfundarnir taka sér ekki stöðu við hlið þessara manna nema helst höfundur Bandamannasögu varðandi hinn síðastnefnda, og á sumu atferli Hrafnkels og Snorra fær lesandi andúð. Þjóðfélagsskoðun þessara sagna kemur m. a. fram í afstöðunni til uppivöðslumanna og óaldar-seggja. Sámur Bjarnason í Hrafnkels sögu var ' . . . uppivöðslumaðr mikill . . .', og í frásögn Eyrbyggju af skiptum Snorra goða og Óspaks Kjallakssonar, sem sat yfir hlut smælingja norður í Bitru, ríkir samúðin með höfðingjanum, sem eyðir flokki ofbeldismannsins.⁶ Tækifæri til að róma garpskap Óspaks lætur söguhöfundur hins vegar ónotuð. Sama máli gegnir um sonarson hans og nafna, Óspak Glúms-son í Bandamanna sögu. Þrátt fyrir hreysti og ýmsa eiginleika, sem minna á Gretti, móðurbróður hans, hlýtur hann litla samúð. Óspakur er þrjótur sögunnar og örlög hans eftir því. Ekki verður höfundur Bandamanna sögu þó sakaður um samúð með höfðingjum. Hann ræðst á þá sem stétt og jafnframt á brotalöm í réttarfari, sem víða má greina í sögunum, þegar lítilvæg formsatriði í málalíbúnaði eru látin veða meira en eðli málsins.⁷ W. P. Ker og B. M. Ólsen héldu því fram, að Bandamanna saga skýrði innra eðli þeirrar hnignunar höfðingjastéttanna og fall, sem opinberast í Sturlungu.⁸ Skoðun þeirra fær stuðning af niðurstöðu Gunnars Karlssonar, að höfðingjar hafi verið

⁶ Vésteinn Ólason: Athugasemdir um Eyrbyggju. Skírnir 1971.

⁷ H. Mageröy: Studiar í Bandamanna saga. Bibl. Arn. XVIII.

⁸ W. P. Ker: Epic and Romance 1908. — Safn til sögu Íslands VI. 3.

févana um miðja 13. öld og völdum þeirra ógnað af uppgangi stórbænda.⁹

Allt um þetta er óvíst, að höfundur Bandamanna sögu hafi beint satíru sinni að höfðingjastétt 13. aldar. Sagan virðist fremur miðuð við þjóðfélagsaðstæður á 11. öld, þegar verslunin var enn að nokkru í höndum landsmanna sjálfra, svo að unnt var að hagnast á kaupskap. Og á þeirri öld hafa goðarnir tæplega verið neinir auðmenn. Fjárhagur þeirra hvíldi fyrst og fremst á búskap, eins og gerðist um bændur. Þá voru hofthollar niður lagðir, en tíundargjald komst ekki á fyrr en í aldarlokin. Þar sem goðavaldið hvíldi ekki á neinum traustum fjárhagsgrundvelli, líkt og lénsvaldið í öðrum löndum, hlaut því að hnigna. Þó að heimildir um 11. öld séu fáskrúðugar, gefa þær vísbendingu um félagslegt baksvið Bandamanna sögu.¹⁰

Næst mun ég víkja að annarri gerð sagna, sem er næsta ólík hinni fyrri um sköpun sögusamúðar. Tek ég þar dæmi af útlagasöggunum þremur, Gísla sögu, Grettis sögu og Harðar sögu, en auk þeirra Hávarðar sögu Ísfirðings og Njálu.

Engum, sem Gísla sögu les, mun dyljast, að sögusamúðin fylgir honum frá upphafi, en verður því minni með systkinum hans, eftir því sem þau fjarlægjast hann meir. Af aðalpersónum sögunnar eru þeir mestir höfðingjar Þorgrímur og Börkur Þorsteinssynir þorskabíts á Þórsnesi, ennfremur er Eyjólfur hinn grái Þórðarson (gellis) talinn til stórmenna (15. kap.). Meðal höfðingja, sem minna koma við sögu, eru þeir Þorkell Þórðarson í Alviðru, Þorkell Eyjólfsson og Gestur Oddleifsson. Þau systkin, Gísli, Þorkell og Þórdís, eru bændafólk, en vel ættuð og virt þegar saga þeirra hefst. Þau eflast vegna vináttu og tengda við stærri höfðingja, uns Gísli verður sekur og um leið réttlaus. Söguafstaðan til þeirra sex höfðingja, sem áður voru nefndir, stendur í réttu hlutfalli við afstöðu þeirra til Gísla. Aðalandstæðingur hans, Börkur hinn digri, hefur þó í rauninni ekki annað til saka unnið en að reyna að koma lögum yfir morðingja bróður síns. Athyglisvert er, að Gísli fer árangurslaust um allt land, hittir höfðingja og biður sér liðs. Jafnvel vinir hans, Þorkell auðgi og Þorkell Eiríksson, þorðu einungis að ' . . . skjóta skjóli yfir hann með þeim hætti, at þeir léti

⁹ Gunnar Karlsson: Goðar og bændur. Saga 1972.

¹⁰ Ólafur Lárússon: Úr byggðasögu Íslands. Vaka 1929.

eigi fé sitt fyrir þá sök.¹¹ Á þessu finnur sagan enga aðra skýringu en tröllskap Þorgríms nefi og horfir því framhjá þeirri frumskyldu höfðingja að gæta laga og réttar. Samúð Gísla sögu er þannig með þeim, sem honum eru nákomnastir og halda við hann tryggð, snúast ekki á sveif með óvinum hans. Þar ber Auði konu hans og Ingjald í Hergilsey hæst, enda hafa skipti þeirra við óvini Gísla orðið mörgum hugstæð. Þeir sem leggja sig í hættu vegna Gísla eru ekki höfðingjar, heldur óbreytt bændafólk og þjónustufólk allt niður til hinnar lægstu stéttar, sbr. liðsemd Bóthildar, sem var ambátt Ingjalds í Hergilsey.

Svipuð lögmál samúðar og andúðar gilda í Grettis sögu. Grettir brýst úr skorðum þjóðfélagsins vegna verka, sem eiga rætur í skapbrestum hans, en sagan er honum trygg og vermir þá sem duga honum. Grettla er þó ekki eins köld í garð höfðingja og hinar útlaga-sögurnar, enda þótt einn þeirra, Þórir Skeggjason í Garði, stæði fyrir sekt Grettis og ofsækti löngum. Nokkru skiptir, að Skafti Þóroddsson lögsögumaður og Snorri goði lögðu honum liðsyrði á þingi, þótt þeim tækist ekki að koma í veg fyrir sekt hans né fá hann sýknaðan. Þá má nefna skörungsskap Þorbjargar digru, er hún barg Gretti, og loks orðstír þann, er Þorgils Arason á Reykhólum gat sér með því að halda sakamenn. Sést af þessu, að samúð Grettlu er ekki stéttbundin, en ákvarðast af afstöðunni til skógarmannsins.

Aðalandstæðingur Harðar Grímkelssonar er móðurbróðir hans, Torfi Valbrandsson. Um hann segir Landnámabók:

Torfi drap Kroppsmenn tólf saman, ok hann réð mest fyrir drápi Hólmsmanna, ok hann var á Hellisfitjum ok Illugi enn svartir ok Sturla goði, þá er þar váru drepnir átján Hellismenn, en Auðun Smiðkelsson brenndu þeir inni á Þorvarðsstöðum.¹²

Vera má, að höfundur þessarar greinar, Sturla Þórðarson, hafi hér stuðst við Harðar sögu, en víst er það ekki. Um Kroppsmenn er ekkert vitað. Í heild virðist greinin vitna um óvenjulegan skörungsskap eins höfðingja við að koma óaldarmönnum fyrir kattarnef. En ekki hefur höfundur Harðar sögu kunnað að meta framtakssemi hans, að því er varðar Hólmsmenn, þótt hann leggi áherslu á rán þeirra og

¹¹ Gísla saga Súrssonar, Íslensk fornrit VI, bls. 68.

¹² Landnámabók, Íslensk fornrit I, bls. 75.

fjöldmenni. Sagan er öll á bandi Harðar og þeirra, sem fylgdu honum fastast. Í sögulok er það m. a. haft til marks um ágæti Harðar, að fleiri menn voru drepnir í hefnd eftir hann en nokkurn mann annan á Íslandi. 'Ok urðu þeir allir ógildir.'¹³

Eðlilegt er að spyrja, hvers vegna áður nefndar útlagasögur taki svo eindregna afstöðu með brotamönnum gegn þjóðfélaginu og forsvarsmönnum þess, þegar í odda skerst með þessum aðiljum. Svar mitt er: Þetta eru hetjubókmenntir, allir útlagarnir eru afburðamenn, svo að líklegast er, að hér lifi hetjuhugsjón víkingaaldar. Samfara henni er áhugi á harmsögulegu efni eins og í hetjukvæðum Eddu. En af hvoru tveggja leiðir, að söguafstaðan verður tilfinningaleg fremur en rökleg.

Hávarðar saga Ísfirðings bregður upp mynd af viðureign bónda við höfðingja, sem neytir þjóðfélagsstöðu sinnar til að beita aðra yfirgangi og ójöfnuði. Þorbjörn Þjóðreksson hafði goðorð um Ísafjörð og er ætt hans kunn af Landnámabók. Þorbjörn vegur Ólaf Hávarðarson, ungan mann og efnilegan, og eru eftirmál vígsins uppistaða sögunnar. Hávarður karl, faðir Ólafs, er þingmaður Þorbjarnar, hniginn á efra aldur, þegar þessir atburðir verða. Hann gerir tvær árangurslausar tilraunir til að reka réttar síns og liggur þrjú ár í rekkju, þar til hann loks hefst handa um hefndir fyrir áeggjan konu sinnar. Verður hann þá sem ungur í annað sinn, fellir Þorbjörn og bræður hans tvo auk fleiri fylgdarmanna.

Í byggingu og mannlýsingum Hávarðar sögu gætir áhrifa frá ævintýra- og hetjurómantik. Höfundur er mest í mun að magna spennu og áhrif, enda tekst það matavel. Hann tekur sér stöðu við hlið hetjunnar, sem hefur þar að auki lög og rétt sín megin. Persónur sögunnar skiptast í vonda og góða eftir afstöðu til aðaldeiluaðilja. Kemur það skýrast fram í lýsingu Atla hins litla, auðugs bónda í Otradal, sem umbreytist við liðveisluna við þá Hávarð og vasklega framgöngu. Áður var hann '. . . inn mesti vesalingr . . .' og einþykkur nírfill, en á eftir kallar sagan hann hinn hraustlegasta og besta dreng og lætur hann fá almenningsorð.¹⁴ Hávarður berst fyrir sæmd, en ekki völdum og þess vegna er bjart yfir sögulokunum, enda þótt Hávarður og félagar hans hafi í rauninni þungan hlut af eftirmálunum, svo sem

¹³ Harðar saga. Editiones Arnarnagnæanæ, series A, vol. 6, bls. 178.

¹⁴ Hávarðar saga Ísfirðings. Íslensk fornrit VI, bls. 342 og 355.

vænta mátti. Hávarður er gerður héraðsrækur og verður að setjast að í afdal í öðrum landsfjórðungi.

Brennu-Njáls saga er lengst allra Íslendingasagna og jafnframt auðugust að efni. Í mannlífi hennar sjáum við þverskurð þjóðfélagsins allt frá völdugustu höfðingjum niður í farandfólk og þræla. Þótt höfundur Njálu sé meistari í meðferð hins hlutlæga sagnastíls, er hann að jafnaði fjarri hlutleysi í atburða- og mannlýsingum, og hafa ýmsir á það bent.¹⁵ Afstaða hans til aðalpersóna er ljós í meginatriðum: Fjölskyldan á Bergþórshvoli og Gunnar á Hlíðarenda eru hans fólk. Njála er full af víkingaaldarrómantik og vitsmunadýrkun ýmist í anda Hávamála eða kristinnar menningar. Gunnar er æðsti fulltrúi hefðbundinnar hetjuhugsjónar eftir Sigurð Fáfnisbana. Njáll er persónugervingur djúphyggjunnar, sem er aðal ráðagerðarmannsins. Samt er Njáll ekki höfðingjahugsjónin holdi klædd, þótt hann sé mesti lögvitringur landsins, enda hefur hann ekki mannaforráð og beitir vitsmunum sínum einungis til að rétta hlut ættingja og vina, jafnvel þótt málstaður þessa fólks sé stundum harla vafasamur. Og hann heyr enga baráttu fyrir eigin völdum né ættmenna sinna. Saga hans er þannig ekki skrifuð frá sjónarhóli landstjórnarmanns eins og Eyrbyggja og Hrafnkels saga.

Deiluaðiljar í Njálu eru yfirlétt jafningar að því er þjóðfélagsstöðu varðar. Þó virðist að jafnaði samúðin með þeim, sem eiga heldur upp fyrir sig að sækja. Mörður gígja er fullt eins völdugur höfðingi og Hrótur Herjólfsson, Kirkjubæingar jafnast fyllilega á við Gunnar að auði og ætterni, Sigfússynir við Njálssonu, Hallgerður við Bergþóru og loks Flosi við Ásgrím Elliða-Grímsson. Þennan herslumun jafnar eftirlætisfólk sögunnar með persónulegum yfirburðum, þar til röðin kemur að Flosa. Sést af þessu og mörgu öðru, að höfundur Njálu er meir haldinn hetjudýrkun en höfðingjapólitik, þótt hennar gæti einnig, eins og síðar verður vikið að. Og hér fer sem víðar í sögunum, þar sem hetjuhugsjónin er ríkari en félagshyggjan, að samúðin fylgir í meginatriðum þeim, sem veita afreksmönnum. Því hygg ég, að Lars Lönnroth skjátlist, er hann telur í áðurnefndri grein, að sögusamúð Njálu sé bundin höfðingjastétt á kostnað þeirra, sem lægra eru settir. Hann bendir réttilega á hlutdrægni söguhöfundar, er hann lýsir annars vegar húskarlavígum eins og lítið sé um að vera í samanburði við hin

¹⁵ Einar Ól. Sveinsson: Á Njálsbúð. L. Lönnroth BLM nr. 10 1970.

dramatísku örlög aðalpersóna sögunnar. Hitt sést Lönnroth yfir, að í Njálu er mörgum meiri háttar manni kálað án þess að rótað sé við tilfinningum lesandans, og dæmin sem hann velur eru alltof handahófskennd. Nærtækt væri t. a. m. að bera saman ævilok þeirra feðga Þráins Sigfússonar og Höskulds sonar hans. Þegar Lönnroth ber víg Höskulds saman við víg Kols Þorsteinssonar, gætir hann þess ekki, að Njála túlkar Kol sem höfðingja. Hann var bróðursonur Síðu-Halls og afkomandi Hrollaugs Rögnvaldssonar, jarls af Mæri, eins hins ættgöfugasta landnámsmanns. Hér skiptir höfuðmáli, að drápi brennumanna er lýst án samúðar í Njálu, enda þótt þeir hefðu hefnt Höskulds, væru í röð betri bænda og komnir af höfðingjum. Andúðin á Kol er þannig ekki þjóðfélagsleg, heldur magnast hún af því, að '... hann hafði mest hæðiyrði við af brennumönnum'.¹⁶

Loks er óhjákvæmilegt að kanna afstöðu Njáluhöfundar til þeirra, sem þar reynast æðstir valdsmenn eða eru túlkaðir svo. Skal ég fyrst víkja að tveimur stórhöfðingjum, sem báðir standa utan við meginatburði sögunnar heima í héraði, en taka afstöðu til þeirra á alþingi. Það eru þeir Guðmundur ríki Eyjólfsson á Möðruvöllum og Skafti Þóroddsson lögsögumaður. Guðmundi er lýst sem mikilmenni. Eftir rækilega og virðulega ættfærslu er þess getið, að frá honum væri komið '... allt it mesta mannval á Íslandi'.¹⁷ Í heild virðist lýsing Guðmundar stefna að því að sýna, að hér fór maður, sem munaði um. Og þegar hann hefur tekið eindregna afstöðu með Njálssonum, eftir að hann hafði heyrt um skipti þeirra Skarphéðins og Þorkels háks, birtist aðdáun sögunnar í orðum Ásgríms: 'Ólíkr er Guðmundur flestum höfðingjum'.¹⁸ Í Ljósvetninga sögu, sem er aðalheimild um Guðmund og Njáluhöfundur mun hafa þekkt, skortir hann hins vegar glæsímennsku og sjálfstæði og hlýtur litla samúð.

Skafti Þóroddsson var lögsögumaður 27 sumur (1004–1030), og gegndi enginn þeirri virðingarstöðu svo lengi. 'Hann setti fimmtarðómslög . . .', segir Ari. 'Á hans dögum urðu margir höfðingjar ok ríkismenn sekir eða landflótta of víg eða barsmiðir af ríkis sökum hans ok landsstjórn'.¹⁹ Orð Ara hafa verið skilin svo, að Skafti hafi

¹⁶ Íslenzk fornrit XII, bls. 461.

¹⁷ Sama, bls. 285.

¹⁸ Sama, bls. 306.

¹⁹ Íslendingabók. Íslenzk fornrit I, bls. 19.

átt frumkvæði að þessari lagasetningu.²⁰ Njáluhöfundur gefur Njáli hins vegar dýrðina. Meira máli skiptir þó, hvernig ljós sögunnar fellur á Skafta, eftir að hann hefur neitað Ásgrími um liðsinni við Njáls-sonu. Sú lýsing nær hámarki í bardaganum á alþingi:

Deir Ásgrímr ok hans menn gingu þar þá at neðan. Þórhallr mælti: 'Þar er hann Skapti Þóroddsson nú, faðir,' segir hann. Ásgrímr mælti: 'Sé ek þat, frændi,' — ok skaut hann þegar spjóti til Skapta, ok kom fyrir neðan þat, er kálfi var dígrastr, ok stóð í gegnum báða fœtrna; Skapti fell við skotit ok fekk eigi upp staðit; fengu þeir þat eina ráðs tekit, er hjá váru, at þeir drógu Skapta flatan inn í búð sverðskriða nokkurs.²¹

Hér er Skafti rúinn virðingu og gerður hlægilegur. Og síðan er niðurlægning hans áréttuð með orðaskiptum þeirra Kára (hvort sem Kári hefur kveðið þær vísur eða ekki), þar sem Skafta er brugðið um ragmennsku. Þá tilfærir höfundur háðskviðling Snorra goða um ófarir Skafta og klykkir út með orðunum: 'Hlógu menn nú allmjök.'²² Þessi hlátur, sem þingheimur gerir að Skafta lögsögumanni, verður enn sárari auðmýking, þegar þess er gætt, að honum er skotið inn í dramatískan hápunkt sögunnar. Þegar hann þagnar, heldur Hallur af Síðu áfram ræðu um sættir og býðst til að leggja Ljót, son sinn, ógildan.

Að endingu skal vikið ögn að afstöðu Njáluhöfundar til þeirra tveggja stórhöfðingja, sem mest eru flæktir í meginatburði sögunnar: Marðar Valgarðssonar og Flosa Þórðarsonar, en tímans vegna verður stiklað á stóru. Þótt Mörður sé goðorðsmaður um Rangárfing og voldugri að landslögum en Gunnar frændi hans og Njáll, er hann eins konar skuggavera og aðalbölvaldur sögunnar. Lýsing hans í upphafi: '... slægr maðr í skapferðum ok ilgjarn í ráðum',²³ sem höfundur áréttar síðar, fá fulla staðfestingu í öllu atferli hans. Hetjuafstaða Njálu kemur hvergi betur fram en í óbeit hennar á manhrakinu, sem öfundaði hetjurnar og vildi þær feigar. Hér bjargar það litlu, þótt maðurinn hafi fortöluhæfileika og kunningi talsvert í lögum; hvort tveggja er einungis nauðsynlegt vegna þess hlutverks, sem hann fer með í sögunni.

Kunnugt er, að ýmsir hafa lesið Njálu í fyrsta sinn með andúð á

²⁰ Jakob Benediktsson, sjá Íslensk fornrit I, bls. 19 2. nmgr.

²¹ Íslensk fornrit XII, bls. 406-7.

²² Sama, bls. 411.

²³ Sama, bls. 70; sjá einnig bls. 119.

Flosa, einkum unglingar og óþroskaðir lesendur. Hann gerði að engu vonir hinna góðgjarnari manna um stéttir eftir víg Höskulds. Hann tók ákvörðun um aftöku Njálssona og hann fullnægði þeirri ákvörðun með því að brenna einnig inni Bergþóru, Njál og Þórð Kárason auk fimm annarra heimamanna. Í fljótu bragði virðist hann eiga skilið sams konar andúð og aðrir mótgangsmenn Njáls og sona hans. Ekki þarf þó að lesa Njálu vandlega til að skilja, að höfundarafstaðan er ekki á þessa lund. Í klassískri epík hefur hetjan að jafnaði verðugan andstæðing og svo verður einnig í Njálu, eftir að Flosi kemur til skjalanna. Áður eru hetjurnar oftast andspænis alls kyns vélræðum vondra manna, flestra lítilsigldra. Nú hverfa öll ráð undir eitt stórmenni án þess þó að skyggt sé á hina fyrri afreksmenn né sagan afneiti hetjuhugsjón sinni. Þennan vanda leysir Njáluhöfundur með því að sameina í lýsingu Flosa og atferli, annars vegar höfðingjahugsjón (13. aldar?) og hins vegar hetjuanda sögunnar. Sem höfðingi vill Flosi setja niður deilur án þess að til eftirmála komi; sem hetja vill hann berjast, þar til '. . . aðrir hvárir hníga fyrir öðrum'.²⁴ Hann reynir sáttaleiðina til þrautar, þar til grunur hans vaknar um brodd óvirðingar. Eftir það velur hann hiklaust hinn hættumeiri kost og framkvæmir ætlan sína hvað sem hún kostar. Í þeim átökum birtist stórbrotin manngerð og miklir skapsmunir. Eftir ætlunarþörf beitir Flosi jöfnum höndum vitsmunum, hörku og seiglu, í geði hans er stórstreymi góðs og ills, er hann heimsækir Ásgrím í Tungu og treður illsakir við hann, en virðist á samri stundu gera sér ljóst, að hér er um niðingsverk að ræða.²⁵ En þetta atferli er undantekningin frá reglunni um drengskap Flosa. Hann er ekki rómantísk hetja sjálfur, en hins vegar sami aðdáandi Gunnars og Kára og höfundur Njálu. Að sama skapi hefur hann fyrirlitningu á svæsnustu óvinum Njálssona. Í lýsingu Flosa nálgast Njála þær sögur, sem fjalla um efnið frá sjónarhóli ábyrgra stjórnenda.

Af dæmum þeim úr Íslendingasögum, sem hér hafa verið dregin saman, er ekki unnt að álykta, að samúð með söguhetjunum fari eftir þjóðfélagsstöðu þeirra. Hitt virðist vega þyngra, að sögupersónan sé gædd einhverjum þeim eiginleika eða eiginleikum, sem metnir hafa verið til mannkosta á þjóðveldisöld. Virðist hetjuhugsjónin þyngst á

²⁴ Íslenzk fornrit XII, bls. 315.

²⁵ Sama, bls. 359-61.

metunum, en víða kemur einnig fram höfðingjahugsjón allólik henni. Verða sögur mismunandi eftir því, hvor sýnin er fremur höfð að leiðarljósi. Að sjálfsögðu getur þetta tvennt leitað jafnvægis. Kunnugt er, að í sögulist Snorra er samúð síbreytileg eftir þeim málstað sem dreginn er fram hverju sinni, hvort sem í hlut á konungur, bænda-höfðingi, víkingur eða þræll. Og þótt sögur Snorra fjalli fyrst og fremst um höfðingja, eru atferlisforsendur, jafnvel hinna smæstu, nægilega ljósar til að vekja samúð (Þorgerður brák í Egilssögu). Verk Snorra sýna ljósast, að algildar forsendur sögusamúðar verða ekki fundnar, ennfremur að mjög er örðugt að draga sagnfræðilegar ályktanir af afstöðu höfundar. Fordómalaus samúð með einstaklingnum og málstað hans var bókmenntasköpuninni umfram allt listræn nauðsyn. Að öðrum kosti hefðu sögurnar ekki orðið lífvænlegar bókmenntir.